

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЁНДОШУВИ

Турапов Р.А

и.ф.д., профессор

Муродов Д.Ш

Аннотация: Мақолада: А.Навоий ўз даврининг сиёсий ва иқтисодий ақволини яхшилаш ва прогрессив ислохотлар ўтказиш каби ғояларни сурди. Давлатнинг иқтисодий, сиёсий кудратини мустаҳкамлашга, аҳолининг ижтимоий, моддий шароитини яхшилашга, феодал урушларига барҳам берилишига мамлакатда тинчлик урнатилишига ишонган. Навоий Хусайн Байкарони шохлар шохи деб атаганлигини кўрсатилган. Навоий шахонинг тарихидаги ролига жуда катта эътибор бериб, мамлакат иқтисодий ақволи шу давлат ҳукмдорининг ақл идрокига ва қобилиятига боғлиқ ҳолат кўрсатилган.

Калит сўзлар: гуманист, идеалист, реалист, ижтимоий-иқтисодий, ватанпарварлик, идеология, прогрессив, ислохотлар, ғоялар, баркамоллаштириш, ҳислатлар, хилолия, стратегик.

Алишер Навоий тарихда шоир, гуманист, идеалист ва реалист сифатида ўрин олган. Навоийнинг сифатлари унинг ижтимоий-иқтисодий, фалсафий қарашларида яққол кўзга ташланади. Ўз даврининг прогрессив киши сифатида гуманистик ва ватанпарварлик қарашлари мавжуд бўлган, феодал идеологияси рамкасида отилиб чиқти. У ўз даврининг сиёсий ва иқтисодий ақволини яхшилаш ва прогрессив ислохотлар ўтказиш каби ғояларни илгари сурди. Навоий жамиятдаги тенгсизликни йўқотиш, аҳолини моддий ақволини яхшилаш, давлатнинг иқтисодий кудратини баркамоллаштириш учун инсонларда гуманистик ватанпарварлик ҳислатларини ўйгоштиш лозимлигини эрта тушуниб олди.

Навоийнинг дастлабки ижтимоий-иқтисодий ғоялари шаклланган асари бу 1469 йилда Хусайн Байкаронинг тахтга келишига бағишланиб ёзилган “Хилолия” асаридир. Хусайн Байкаронинг тахтга келишини Навоий зулмат қоронғуликни ёритадиган “Хилолия” яъни “уч кунлик” ой билан тенглаштиради. Давлатнинг иқтисодий, сиёсий кудратини мустаҳкамлашга, аҳолининг ижтимоий, моддий шароитини яхшилашга, феодал урушларга барҳам берилишига мамлакатда тинчлик ўрнатилишига ишонган, Навоий Хусайн Байкарони шохлар шохи деб мактайдди. Аммо Навоий, мақташ билан бирга муҳим ижтимоий-иқтисодий фикрларни ҳам илгари сўради. Ҳукмдорни мақташ, бу Навоий томонидан қўллаган тактик усул эди. Унинг асосий стратегик мақсади эса давлатнинг иқтисодий, сиёсий шароитини яхшилашга, ягона марказлашган, кудратли мамлакат барпо қилишга қаратилган эди. Бу аср уша давр учун жуда катта социал аҳамият касб этар эди. Навоий Хусайн Байкаронинг тахтга ўтиришдан, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, социал-сиёсий

ва маданий-оқартув сохаларида юксак ўзгаришлар амалга оширилишига катта умид боғлайди.

Навоий шахснинг тарихдаги ролига жуда катта эътибор бериб, мамлакат иқтисодий аҳволи шу давлат ҳукмдорининг ақл идрохиги ва қобилиятига боғлиқ дейди. Асар давлат ҳукмдори фанларни, айниқса иқтисод, тарих, фалсафа ва сиёсий фанларини мукаммал билса, у бошқараетган давлат обод ва бадавлат бўлади, агар тесқариси бўлса, давлат кашшок ва хароб бўлади дейди. Навоий бошсиз, тана бумагани деб, подшосиз мамлакат булмаганидек.

Алишер Навоийнинг феодал ҳукмролиги гуллаб-гуркираган даврдаги айтган фикрлари шу бугунги кунимизда мустақил республикамиз ҳукумати ва унинг президенти олиб бораётган оқилона доноларча сиёсатига ҳам оҳанг эди.

Хусайн Байқаро ҳукмронлик қилган даврда мамлакатда ниобий ривожланиш кўзга ташланди. Савдо-сотик кенгайди, ҳунармандчилик ва деҳқончилик яхши йўлга кўйилди. Ирригацион иншоатлар қурилиши кенгайди. Навоий Марказий Осиё шароити учун ирригацион иншоатларини кенгайтириш иқтисодий ривожланишга олиб келувчи муҳим омилардан биридир дейди. Алишер Навоийнинг бевосита раҳбарлиги остида 70 дан ошиқ каналлар ва ариқлар қазилди. Миллий даромаднинг асосий қисмини қишлоқ хўжалигидан етиштириладиган ҳосилдан олинадиган даромад ташкил қилар эди. Феодал жамиятда ирригация иншоатлари қуришни кенгайтириш ўша давр иқтисодий ривожлантиришга катта таъсир кўрсатар эди. Навоий феодализм даврида асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ерни кенгайтиришга, унинг маҳсулдорлигини оширишга катта эътибор берди.

Навоий бойликни икки йўл билан топиш мумкин дейди. Биринчи йўли: бу ўз меҳнати билан иқтисод қилиб бойлик тўплашга Навоий хайрихоҳлик билдиради. У олинган даромадни ва тўпланган бойликни уч қисмга бўлиб, биринчи қисмини кетган харажатга сарфлаш, иккинчи қисмини яъни ортиқчасини аҳолининг ижтимоий манфаатлари учун сарфлашга чақиради. М.1482 йилда ёзилган “Вакфия” асарида Алишер Навоий шахсан ўзининг ерларидан олинган даромаднинг ўз харажатларига етарли қисмини қолдириб, қолган қисмини аҳолининг фойдали меҳнатларига сарфлашга ҳаракат қилган. Иккинчи йўли: Бу яъни ўғирлик, таъмағирлик, зўрлик судхўрлик ҳисобига бойлик орттиришга кескин қарши чиқади. Навоий бундай кишилардан нафратланади ва уларни жамият ҳисобига яшаётган ва бойлик орттираётган паразит катламдир деб таърифлайди.

Алишер Навоий ижодининг дурдона асарларидан бири 1500 йил ёзилган “Махбубул-қулуб” асаридир. Ушбу асарда Навоийнинг иқтисодий фикрлари мужассамлашгандир. Навоий бу асарида жамиятни социал табақаларга бўлиб, уларнинг жамиятда тутган ўрнини кўрсатиб беришга ҳаракат қилади. Биринчи қисмида кишиларнинг табақаларига ва касбларига характеристика беради. Иккинчи ва учинчи қисмларида яхши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида.

Навоийнинг фикрича деҳқонлар, ҳунармандлар ва чет эл билан алоқаси бор савдогарлар жамиятда муҳим ўрин тутди, моддий неъмат етиштиришда, яратишда ва мамлакат бойлигини оширишда асосий роль ўйнайди. А.Навоий деҳқон ва унинг ишлаб чиқаришдаги роли тўғрисида қуйидаги фикрларни билдиради.

“Дон сотувчи деҳқон ерни ёриш билан ризқ йшлини очувчидир”. Деҳқон яъни иш кучи маҳсулот ишлаб чиқариш учун бевосита ишлаб-чиқариш воситалари билан қўшилиши лозим. Моддий бойлик яратишдаги ишлаб чиқариш воситаларининг ролини навоий қуйидагича эътироф этади.

“Қўши ҳам икки зўр полвон бўлиб, юкига бўйсуниб олдида юради: ишлашда ҳамдам, деҳқон уларни суришда ҳудди одам. Дунё ободлиги ҳудди улардан. Ҳар қаён килсалар ҳаракат, халққа ҳам етар овқат ҳам баракат... Демак, деҳқон иш кучи, қўши ва ҳўкизлари ишлаб-чиқариш қуроли, ер меҳнат предмети, ҳамма биргаликда ишлаб-чиқариш кучини ташкил этади. Навоий ишлаб-чиқариш кучида ҳал қилувчи муҳим омил, элемент бу деҳқон, яъни иш кўчидир. Юқорида зикр қилиб ўтилганидек унинг яъни Алишер Навоийнинг фикрича яқка киши ҳеч нарса қила олмайди. Киши ишлаб-чиқариш учун бошқа тоифадаги одамлар.. кишилар доим бир бири билан бевосита алоқада бўлишлари керак. М: Деҳқонга меҳнат қуроллари зарур бўлса, ҳунармандчилик ва атторлик маҳсулотлари сув билан ҳаводек зарур. Шундай қилиб балиқ сувсиз яшай олмаганидек барча турдаги ишлаб-чиқариш кучлари ҳам бир-бирисиз ривожлана олмайди дейди Навоий... Деҳқон ишлаб-чиқариш учун бошқа ишлаб-чиқарувчилар билан ишлаб-чиқариш жараёнида, тақсимотда, айрибошлашда ва истъемолда бирбирлари билан алоқада бўлишлари керак”.

А.Навоий феодализм даврида, феодализм жамиятида деҳқон меҳнатининг қандай катта аҳамият касб этишини ва мавжуд жамият деҳқон меҳнати устига курилганлигини эътироф этади. Деҳқон меҳнатининг маҳсулини нонвой, унфуриш, қўшчи ва ўроқчи машоқчи ва бошқалар орзиқиб кутади. Шу билан бирга деҳқон ҳам уларсиз ишлаб-чиқара олмайди. Демак, бу билан Навоий ишлаб-чиқариш муносабатларини эътироф этади. Унинг фикрича хазинадаги мол-дунёнинг манбаи ҳам деҳқон меҳнатидир.

Демак Алишер Навоийнинг фикрича деҳқон ўз эҳтиёжига зарур булган маҳсулотлардан ҳам кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариб, жамиятнинг ва ундаги ишлаб-чиқариш соҳасида иштирок этмайдиган қисмини тарихда роялист сифатида ўрин қолдирди.

Навоийнинг мана шу фикри кўшимча маҳсулот фақат қишлоқ хўжалигида яратилади деган физиококлар фикрига мос келади. Навоий қишлоқ хўжалигининг ривожланиши изилакат қудратини оширишда катта аҳамият касб атади дейди.

Бу фикр ўша давр яъни феодализм даври қуллаб-яшнаганининг гуллаб-яшнашининг асосий негизини деҳқончилик ишлаб-чиқариши ташкил қилган бир паллада ўта тўғри фикр булибгина колмай тавихий ҳақиқатдир.

А.Навоий камитда муҳим табака бўлган савдогарларни икки гуруҳга булади:

Биринчи гуруҳ: чет эл билан савдо алоқалари олиб борувчи савдогарлар.

Иккинчи гуруҳ: мамлакат ичидаги олиб сотарлар.

Чет эллар билан савдо-сотиқ қилувчи савдогарларга Навоий ижобий қарайди ва уларнинг фаолиятига ҳайрихоҳлик билдиради. Бозолардаги савдогарлар яъни олиб сотарлар эса, ўз манфаатига хизмат қилиб, бошқалар ҳисобига бойийди. Шунинг учун уларнинг турган, битгани мамлакат учун зарардир дейди. Савдогарнинг асосий мақсади фойда олишдир. Бири юз бўлимидан бошида савдо тўла, бўзи шойи бўлимидан кўнглида истак кўп. Бу ерда савдогар Навоийнинг “Хотам тойи” асаридаги ўтин терувчи чолга карама-кариндир. Чол куни билан меҳнат қилиб ўтин теради ва бу ўтинни бозорга олиб бориб пулга сотади. Ўтин пулига эса маҳсулотлар яъни истеъмол маҳсулотлари сотиб олади. Т-П-Т бу жойда товар-пул-товар процессида боради. Ўтинчи чолнинг эйрибошладан козлаган мақсади истъмол қийматдир. Навоийнинг фикрича савдогарнинг сотиб олишдан мақсади қимматроқ сотишдир.

Савдогар бирини юз, юзини минг килмокчи бўлади дейди. Танланган оз пули кўп бўлиб қайтиб келишини истайди, яъни унинг айрибошладан кўзлаган мақсади қийматдир, ёки П-Т-П пул-товар-пулдир. Демак Навоийда капиталнинг дастлабки формаларидан бири савдо капитали ҳақида қуйидагиларни ёзади. “Шаҳар олиб сотади хиёнатчи, ўзига фойда ва бошқаларга қаҳат истовчи. Унинг фойдаси халққа зиён, арзон олиб, киммат сотмоқ унинг орзуси. Олишда шойини бўз дейди, сотишда бўзини мактаб шойи дейди. МОлини товар ўрнида ўткази олса тўхтатиб туриш йўқ. Дўконида инсофдан бошқа барча мол мавжуддир...”

Алишер Навоий ишлаб-чиқариш соҳасида бўлмасида ўз аклий ва ижодий меҳнати билан жамият учун керак бўлган табақаларни эъзозлайди. Олимлар, табиблар, шоирлар ва бошқалар жамият учун муҳим ва зарур бўлган қатламдир дейди. Навоий мана бу касб эгаларини ўз маъсулиятларини ва бурчаларинисезишга чақиради.

Фойдаланган адабиёт:

1. А.Навоий. Асарлар тўплами XIII том.-198 бет.;
2. А.Навоий. Асарлар тўплами XIII том.-199 бет.